

Candida R. Moss. *The Myth of Persecution: How Early-Christians Invented a Story of Martyrdom*. San Francisco: HarperOne, 2013. 308 s. ISBN: 978-0-06-210452-6

RAMAZAN ADIBELLİ

Erciyes Üniv. İlahiyat Fakültesi

adibelli@erciyes.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7398-0017>

Ülkemizde yazılan Dinler Tarihi kitaplarının Hıristiyanlık bölümünde bu dinin tarihçesinden bahsedilirken imparator Neron (MS 54-68) ve hatta biz-zat Hz. İsa ile başlayıp MS 313 yılında Licinius ile 1. Konstantin'in yayınladıkları Milano Fermanı'na kadar geçen zaman zarfında Hıristiyanların Roma idaresi tarafından sistematik, topyekûn bir baskı, takibat ve zulme uğradıkları yönünde genel bir tablo çizilmektedir. Tefsirlere de yansıyan bu kanaat, bir taraftan Kur'an'ın mesajını doğrulama gayesi güderken diğer taraftan muhtemelen farkında olunmasa da bir Hıristiyan mitine meşruluk zemini oluşturmaktadır. Tarihi veriler bu konuda bizlere neler söylemektedir? Kilise tarihlerinin geleneksel öğretisinin savunduğu gibi Konstantin dönemine kadar Hıristiyanlara devlet tarafından sistematik bir baskı ve zulüm politikası mı uygulanmıştır? Gerçekte ne kadar Hıristiyan ölmüştür? Bunlar dinî inançlarından dolayı mı öldürülmüştür? Hıristiyanların savundukları gibi dinleri uğruna öldürülenlerin şehit (*martyr*) kabul edilmesi, Hıristiyanlığa özgü bir olgu mudur? Değilse bu düşünce nasıl oluşmuştur? İlk dönem Hıristiyanlarının zulme uğraması ve şehit edilmesiyle ilgili buna benzer birçok soruyu, Birmingham Üniversitesi, Teoloji ve Din Bölümü öğretim üyelerinden Candida Moss, 2013 yılında yayımlanan *The Myth of Persecution: How Early-Christians Invented a Story of Martyrdom* [Zulüm Miti: Erken Dönem Hıristiyanlar Şehitlik Hikayesini Nasıl İcat Etiler?] adlı kitabında cevaplandırmaya çalışmaktadır. 2008 yılında Yale Üniversitesi'nde "Tanrılar, Lordlar ve Krallar: Erken Dönem Hıristiyan *Acta Martyrum*larında Şehitlerin Nitelendirilmesi" konulu doktora tezini tamamlayan Moss, 2010'da *The Other Christs: Imitating Jesus in Ancient Christian Ideologies of Martyrdom* [Diğer Mesihler: Kadim Hıristiyan Şehitlik İdeolojilerinde İsa'yı Taklit Etmek] ve 2012'de *Ancient Christian Martyrdom: Diverse Practices, Ideologies,*

and Traditions [Kadim Hıristiyan Şehadeti: Farklı Uygulamalar, İdeolojiler ve Gelenekler] başlıklı çalışmaya imza atmıştır. Bu bilimsel birikimin sonucunda kaleme alınan *The Myth of Persecution*, üzerinde yıllarca düşünülen ve çok sayıda çalışmaya konu edilen ilk dönem Hıristiyan şehitleri ve bununla bağlantılı baskı ve zulüm meselesiyle ilgili bir sentez niteliği arz etmektedir.

Sekiz bölümden oluşan kitabın önsözünde Moss, Hıristiyanların Romalıların baskı ve zulmüne maruz kaldıkları ve dinleri uğruna şehit edildikleri yönündeki inancın sadece ilk üç asırla sınırlı olmadığını, Romalı/pagan-Hıristiyan ya da Hak-Batıl şeklinde oluşturulan bu dikotomik anlayışın iki bin yıl sonra Hıristiyanlar-Ötekiler/İsa düşmanları/şeytanlar ya da bazı durumlarda Hıristiyanlar-Müslümanlar şekline dönüştürülerek tarih boyunca yaşatıldığına altını çizer. Moss, söz konusu anlayışın yaşamaya devam ettiğini belirttiikten sonra bunun tarihsel bir hatadan kaynaklandığına; şehitlik ve zulüm retoriğinin şiddetin meşrulaştırılmasına yol açtığı için günümüz dünyası açısından ciddi bir tehlike arz ettiğine özellikle dikkat çeker. Özet olarak Moss'a göre zannedildiği gibi Hıristiyanlar sürekli zulüm görmüyor, takibata uğramıyor ya da Romalılar tarafından hedef alınmıyordu. Konstantin dönemine kadar öldürülen çok az sayıdaki Hıristiyan, inançlarından ziyade politik nedenlerden dolayı idam edilmek suretiyle cezalandırılmıştı (s.14).

Hıristiyanlıktaki şehitlik düşüncesi nereden geldi? İnsan dinî inançlarından dolayı neden ölmek ister? Ölüm olgusu nasıl iyi ve kutsal hale getirildi? Uzun zamandan beri Yahudiler kendilerini Romalılardan kurtaracak bir Mesih bekliyorlardı. İsa'nın ölümü, takipçilerinin zafer ve ölüm hakkındaki düşüncelerini kökten değiştirmiştir. Tanrı'nın Oğlu'nun, başkalarının kurtuluşu için kendi isteğiyle ölümü kabul etmiş olması, Tanrı için ölümün mutlaka iyi olması gerektiği şeklinde yorumlanmıştır ve böylece İsa'nın ölümü ve yeniden diriliş vaadi Hıristiyanlar için bir model olmuştur (s.5). Acı çekmeyi ve şehitliği gönüllü olarak İsa'nın ölümünün taklidi olarak kabul etme fikri, Hıristiyan şehitlik literatüründe temel bir motif olarak devam etmiştir. Teolojik dilde kurtuluşun "ahlaki örnek" modeli olarak adlandırılan İsa'nın ölümü, insanlara taklit edebilecekleri fedakarrca bir sevgi modeli sunarak onları kurtardığı fikrine atıfta bulunur (s.202).

Dördüncü yüzyıl tarihçisi Eusebius'a göre, 1. ve 2. yüzyıl Hıristiyanları dayak yemiş, hırpalanmış ve acı çekmişlerdi. Amfi tiyatrolarda vahşi hayvanlarla yüz yüze gelmeye mahkum edilmiş, gladyatörlerle savaşmaya zorlanmış, boyunları vurulmuş veya hapishanede sessizce boğulmuş ve bir utanç işareti olarak halkın önünde yakılmaya mahkum edilmişlerdi. On bin-

lerce kişi tutuklanmış ve infaz edilmişti. Ancak bu ve diğer işkencelere rağmen şehitler metanet ve kararlılıklarından vazgeçmemişlerdi. Zalimane bir tavır ve tecavüz tehdidi ile karşı karşıya kaldıklarında bile, dünyada aileleri ile birlikte uzun yıllar yaşamak yerine şehitliği ve cennette Tanrı ile birlikte olmayı tercih ederek inançlarından ödün vermemişlerdir. Geceleri gökyüzü Hıristiyan şehitlerin bedenleriyle yakılan ateşlerle aydınlanmış ve sokaklar azizlerin kanlarıyla kıpkırmızı olmuş olsa da Hıristiyanlık nihayetinde Roma İmparatorluğu'na karşı zafer kazanmış ve bugün bildiğimiz o güçlü dünya dini haline gelmiştir (s.7). Eusebius'un çizdiği bu tabloyu devralan gelenek, Hıristiyanlığın ilk üç yüz yılı boyunca zulüm gören ve ıstırap çeken bir din olduğunu telkin etmiştir. Bu dönem boyunca yani sözde Şehitler Çağı'nda müminler yakalanarak infaz ediliyor, mülkleri ve kitapları imparatorlar tarafından yakılıyordu. Kana susamış çılgın kalabalıklar önünde kadınlar ve çocuklar aslanların önlerine atılıyor, kazanlarda diri diri kaynatılıyordu. Hıristiyanlığın ilk dönem tarihi, bir mağduriyet ve acı öyküsü şeklinde aktarılmıştır. Teolojik gözlüğü bir kenara koyup tarihçi mantığıyla konuya yaklaşınca bu öykünün tuhaf yönleri dikkat çekmeye başlar. Akla gelen en önemli sorulardan biri, bu kadar geniş çaplı baskı ve zulüm görmüş ve çok sayıda şehit vermiş bir din nasıl olmuş da yayılmaya devam etmiştir? Romalılar bu dini kendi düşmanları olarak gördülerse neden topyekûn ortadan kaldırmamışlardır? Kitabın beşinci bölümünde verilen Druidler ve Başus kültürüne sahip olanlar örneği göz önünde bulundurulduğunda sorunun cevabı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: Çünkü böyle bir niyetleri yoktu. Günümüzde Fransa ve Britanya topraklarına tekabül eden coğrafyada yaşayan Druid ve Başus inançlarını yasaklayarak Romalılar bunların kökünü kazımış ve bugün artık ben bir Druidim ya da ben bir Başus inanayım diyen kimse kalmamıştır. İsteselerdi Romalılar Hıristiyanları da aynı şekilde yok edemezler miydi? Buna güçleri mi yetmiyordu?

Konstantin dönemi öncesinde Hıristiyanların sürekli zulme uğradığına dair neredeyse hiçbir delil yokken şehitlik düşüncesini Hıristiyanlık tarihinin ve kimliğinin merkezine yerleştiren ve böylece zulüm mitinin baş mimarı olan 4. yüzyıl tarihçisi Eusebius'a göre, 1. ve 2. yüzyıl Hıristiyanları hakir görülmüş, hırpalanmış ve dövülmüşlerdi.

Hıristiyanların şehit edilişiyle ilgili kaynaklar nelerdir? Bunların tarihsel değeri nedir? Ya da daha önemlisi bunların tarihsel bir değeri var mıdır? Yazar, konuyla ilgili kaynakları üç kategoriye ayırır: Roma kaynakları ve arkeoloji, şehitlerle ilgili hikayeler ve Kilise tarihçilerinin yazılarındaki Hıristiyan şehitleriyle ilgili tasvirler. Roma kaynaklarında Hıristiyanlara yöne-

lik topyekûn baskı yapıldığı konusunda çok az tarihsel veya arkeolojik kanıt bulunmaktadır. Baskı yapıldığını gösteren kanıtlar 3. yüzyılın ortasına aittir ve bunlar da Romalıların özellikle Hıristiyanları hedeflediklerini kesinlikle göstermez. MS 250’de sözde Decius zulmü bile dinî bir zulüm değil siyasi istikrarı sağlamakla ilgili bir karardır. Decius’un mevzuatıyla ilgili kanıtlarda Hıristiyanların hedef alındığına yönelik herhangi bir şey yoktur. Decius’tan önce Hıristiyanların kovuşturması rastlantısalıdır. Bunlar yerel yetkililer, küçük kıskançlıklar ve bölgesel kaygılar yüzünden yapılıyordu (s.15).

Tarihsel gerçeklik bu şekildeyken Hıristiyanların sistematik zulme maruz kalarak şehit oldukları mitini besleyen neydi? “Şehitlerin eylemleri” veya şehitlik hikayeleri olarak bilinen erken dönem Hıristiyan şehitleri hakkında hikayeler meydana getirilmiştir. Bu öykülerin çoğu nesilden nesile aktarılmış ve gelenek temelinde otantik kabul edilmiştir. Ancak bu hikayelerin büyük çoğunluğu, anlattıkları olaylardan çok sonra yazılmıştı. Hıristiyanlığın ilk üç asrında binlerce şehidin ölümünü anlatan yüzlerce hikaye vardır. Fakat bunların neredeyse hepsi efsanevi niteliktedir. Bu hikayelerin titiz bir analizi, bunların ilk yazarlar tarafından kendi teolojik ajandalarına uygun düşecek şekilde düzeltilmiş ve değiştirildiğini ortaya koymaktadır. Diğer bir önemli tespit ise Hıristiyanlık mesajının hakikatinin işareti ve bu dine özgüymüş gibi gösterilen hikayelerin aslında hiç de orijinal olmadığıdır. Moss’a göre aslında Hıristiyanlık, Hıristiyan olmayanların şehitlik fikrini benimsemiştir. Eski Yunanlılar, İsa’nın doğumundan çok önce, geçmiş kahramanlarının ve filozofların asil ölümleri hakkında hikayeler anlatıyorlardı. Romalılar generallerin fedakarlığını iyi bir şey olarak görmüşler, kadim Filistin’deki Yahudiler, irtidat yerine ölümü kabul etmişlerdi. Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ve yayıldığı coğrafyada kişinin dini ilkeleri, ülkesi veya felsefi idealleri için feda edilmesi fikri son derece yaygındı. Eski bir Yunanlı ya da Romalı, onurlu bir kişiden namussuzluğa, utanca veya başarısızlığa ölümü tercih etmesini beklerdi. Bu tür bir davranış kahramanca bile görülmez ve böyle olması beklenirdi (s.17).

Şehitlerle ilgili hikayelerin Konstantin’den sonra Hıristiyanların barış içerisinde yaşadığı dönemlerde anonim menkıbe yazarları tarafından kaleme alındığını ve bunların tarihî olgularla ilgisi bulunmayan folklorik unsurlar olduğunu belirten yazar, şehitlik hikayeleri icat etmenin birçok amaca hizmet ettiğine dikkat çeker. İlk Hıristiyanlar, azizleri Tanrı ile özel bir bağlantısı olan mübarek kişiler olarak görüyorlardı. Bu imtiyazlı konuma inançları uğruna canlarını feda ettikleri için sahip olmuşlardı. Bir kişinin inancının samimiyeti, bu inanç uğruna ölmeye hazır oluşunda görülüyordu. Bu neden-

le, daha sonraki zamanlarda şehitler kilisenin mesajının güçlü sözcüleri haline gelmişlerdir. İlk dönem Hıristiyanları kendi görüşlerinin kadimliği ve sahihliğini ispatlamak istediklerinde, mevcut bir hikayeyi düzenleyerek ya da yeni bir öykü oluşturarak ilk dönemlerde şehit olan bir azize atfediyorlardı.

Köleler, kadınlar ve çocuklar gibi sıradan insanların yanında piskoposlar ve askerlerden oluşan bu Hıristiyan şehitler birer aziz kabul edilmiş ve bunlara yönelik aşırı sevgi ve teveccüh azizler kültürünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Halk nazarında birer kahraman konumunda olan azizlerin kalıntılarının muhafaza edildiği tapınaklar inşa edilmiştir. Bu ibadet mekanları zamanla hac merkezleri haline gelmiş ve önemli birer gelir kaynağı olmuştur. İlk dönem kilisesinden bugüne kadar Roma Katolikleri, Ortodokslar ve bazı Anglikan Hıristiyanlar tarafından aziz kalıntıları dinî güç kaynağı olarak görülmüştür. Bu kalıntılar, hastaları iyileştirdikleri ve şehirleri saldırılardan korudukları düşünüldüğü için hacıları çeken birer merkez haline gelmiştir (s.103). Çok sayıda köy ve kasaba sahip olduğu kendi azizinin mezarına ziyaretçi çekmeye çalıştığından, bu durum hac merkezleri arasında rekabete yol açtı. Şehitliğin kurumsallaşması ve dinî merkezler arasındaki rekabet, her zamankinden daha heyecanlı ve dramatik hikayeleri gerekli kılıyordu. Böylece 4. yüzyıldan itibaren, şehitler hakkındaki hikayelerin üretilmesinde gerçek bir patlama yaşandı. Bu hikayeler daha sonra belirli kiliseler ve türbelerle bağlantılı mucizeler ve vizyonlarla desteklendi (ss.19-20).

Bu kitapla Candida Moss, geleneksel şehitlik tarihinin ötekilerle diyalogu imkansız kılan bir mit olduğunu göstermeyi amaçladığını belirtir (s.20).

Moss, “Hıristiyanlıktan Önce Şehitlik” başlıklı birinci bölümü, kişisel bir anekdotla başlatır. Yazar, çocukluk yıllarında İngiltere’de okula giderken din dersinde öğretmenine bir gün şu soruyu sorar: “Bir taraftan Kitab-ı Mukaddes kendisiyle çelişirken ve diğer taraftan hakikat iddiasında bulunan başka dinler de var olduğuna göre Hıristiyanlığın doğru olduğunu nasıl bilebiliriz?” Bu soruya öğretmenin cevabı şu olur: “İsa, ölümler arasından dirilmemiş ve Hıristiyanlık aslında doğru olmamış olsaydı takipçileri onun için acı çekmeye ve ölmeye neden hazırlansınlardı?” (s.24) Bu örnekle yazar, en başından beri şehitlik mitinin Hıristiyanlığın hakikat iddiasını doğrulayan bir argüman olarak öne sürüldüğünü ifade etmektedir. Ölüm ya da kişinin kendi inançları uğruna ölüme razı olması, ne pahasına olursa olsun onlardan vazgeçmemesi oldukça güçlü bir doğrulayıcı argüman olmuştur. Şehitlik, Hıristiyanlığın hakikatine tanıklık etmiştir (s.43). Bu hakikati kendi tekelinde gören Hıristiyanlık şehitlik kurumunu da kendi tekelinde göstermeye çalışmıştır. Fakat

Moss, bu konuda da tarihsel gerçekliklerin farklı olduğunu savunur. Batı dillerinde kullanılan “*martyr*” kelimesinin Hıristiyanlık öncesi orijinal anlamı “tanık”tır. Hıristiyanlar Romalılar tarafından tutuklanıp mahkemeye çıkarıldıklarında kendilerine Hıristiyan olup olmadıkları sorularak kendi yargılamalarında aynı zamanda tanık rolü oynuyorlardı. Hıristiyan çevrelerde, *martyr* terimi önceleri İsa’nın takipçisi olduğunu itiraf eden ve bunun sonucunda da idam edilen bir Hıristiyanı ifade ederken daha sonra tanıklık etmesine gerek kalmaksızın sadece Hıristiyan olduğu için idam edilen kişiyi ifade eder olmuştur (s.27). Moss, Hıristiyanlık öncesinde şehit (*martyr*) kavramı bulunmadığı için şehitlik diye bir şeyin var olmadığını savunanlara karşı çıkar. Buna göre antik Yahudiler, Yunanlılar veya Romalılar, dinî inançları uğruna ölen kimseler için kendilerine has teknik bir terim kullanmasalar da bu insanları iyi bir şekilde ölmüş kahramanlar olarak görürlerdi. İsa uğruna ölen insanları tanımlamak için Hıristiyanların terminoloji geliştirmesi bilinçli bir çabanın ürünü değil, tarihsel bir durumdan kaynaklanan bir gelişmeydi. Hıristiyanlar mahkemelerde tanık (*martyr* kelimesinin orijinal anlamında) olarak ifade veriyorlardı ve yeri geldiğinde cezaya çarptırılıyorlardı. Dolayısıyla Hıristiyanların “*martyr*” kelimesini kendi durumlarına adapte etmiş olmaları şehitlik (*martyrdom*) olgusunun onlara has olduğu anlamına gelmez (s.28). Şehitlik fikriyle ölüm sonrası hayat hakkındaki inanç ve özellikle ölümsüzlük ve mükafat düşüncesi Yahudilikte de vardı. Diğer taraftan Hıristiyan olmayan grupların ülke, kanun, Tanrı veya kral uğruna ölenler için bir ödüllendirme sistemine sahip olmadığı da doğru değildir. Şehit olmanın mükafatı gruplar arasında değişebilse de mutlaka bir ödüllendirme söz konusuydu. Birçok grup, ister şan, şöret, ruhun yükselişi ya da bedenini dirilişi ile olsun, iyi ölümü mutlaka bir tür mükafatla ilişkilendirirdi (s.53).

“Hıristiyanların Yahudi ve Pagan Şehitlik Geleneklerini Ödünç Alması” başlıklı ikinci bölümde Hıristiyanların iyi ölüm (*good death*) düşüncesini diğer geleneklerden nasıl ödünç alıp -hatta doğrudan kopyalayıp- şehitlik kavramı (*martyrdom*) şeklinde kendi öğretilerine adapte ettikleri incelenmektedir. Birçok konuda olduğu gibi şehitlik konusunda da Hıristiyanlar için model İsa’nın ölümü olmuştur. İsa Mesih’in öldüğü gibi ölmek, sonraki kuşaklar için ideal bir hale gelmiştir. Yazar, bu fikri ironik bulur; çünkü İncillerde İsa’nın ölümüyle ilgili hikayeler Hıristiyan olmayan örneklerle şekillendirilmiştir: “Çarmıha gerilme tiyatrosunun arkasında birçok Yunan trajik kahramanı vardı” (s.56). Üstelik örnek alınan İsa’nın ölümü tek bir hikayeden ibaret olmayıp birbiriyle çelişen birçok hikayeden oluşmaktadır.

İncil yazarları, İsa'nın ölümüyle nasıl yüz yüze geldiği konusunda çok farklı tablolar sunar. İsa'nın ölümü dört İncilin her birinde, yani Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'da anlatılır ama bu hikayelerin her bir versiyonu diğerlerinden farklıdır. Birçok kişi tutku öykülerindeki tutarsızlıkları dile getirmiştir. Örneğin, sinoptik İncillerde (Matta, Markos ve Luka) İsa, Fısıh'ta ölür. Yuhanna İncilinde ise İsa, Fısıh arifesinde, Petrus'un kuzularının kurban edilmesiyle aynı anda ölür (19:17-37). Dört İncil'in hepsi İsa'nın Cuma günü öldüğünü kabul eder ama bu günün dinî önemi konusunda anlaşamazlar. Bu tür tutarsızlıklar, ölümle yüz yüze gelen İsa ile ilgili İncillerde betimlenen sahneler karşısında önemsiz kalır (ss.56-57). Bu tutarsızlıkların en önemli nedenlerinden biri bu hikayelerin farklı kaynaklardan derlenerek İncil yazarları tarafından kendi perspektiflerine adapte edilmesidir. Başta İncil yazarları olmak üzere ilk dönem Hıristiyan yazarlar eski modellerden ilham alarak kendi öykülerini oluşturmuşlardır. İlk Hıristiyanlar bilinçli ve kasıtlı olarak Yunan, Roma ve Yahudi kahramanlarının kültürel gücünü kendi amaçları için kullanmışlardır. Bu müellifler, Hıristiyanlar Mesih uğruna öldükleri için şehitlik fikrinin kendilerine özgü olduğunu düşünseler de aslında şehitlik imgelerini şekillendiren hikayeleri diğer kültürlerden ödünç almışlardır. Açıkçası Hıristiyan şehitlik fikri, birçok eski şehitlik çeşidinden sadece biridir (s.80).

Şehitlerle ilgili 4. yüzyıla kadar ortaya çıkan yüzlerce hikayeden sadece altı tanesi sahih kabul edilmiştir. Bilim adamları tarafından tarihsel bakımdan en güvenilir ve en özgün metinler olarak kabul edilen bu altı hikaye şunlardır: 1. Polycarp'ın Şehadeti, 2. Ptolemaios ve Lucius'un İşleri, 3. Justin ve Arkadaşlarının İşleri, 4. Lyons Şehitleri, 5. Scillium Şehitlerinin İşleri, 6. Perpetua ve Felicity'nin Tutkusu. Ancak bu metinlerde anlatılan olayların gerçekleştiğinden emin olabilir miyiz? Bu üçüncü bölümün temel problematiğini bu soruya cevap bulmak oluşturur. Bunların şehitlerin gerçek sözlerini aktaran hikayeler olduğuna inanılır. Bu hikayeler, şehit edilmiş binlerce azizden oluşan bir yapının üzerine inşa edildiği köşe taşlarıdır. Yazara göre eğer bu hikayelerin olayları tam olarak koruduğundan emin olamazsak aynı şekilde herhangi bir şehitlik hikayesinden de emin olamayız (s.93).

Şehitlikle ilgili en eski kaynak kabul edilen *Polycarp'ın Şehadeti* adlı metnin incelenmesi sonucunda Moss'un vardığı kanaat, bu hikayenin ne zaman yazıldığını bilmediğimizdir. En eski şehitlik hikayesini ifade eden ve bilginlerin şehitlikle ilgili çekmeye başladığına inandıkları bu belge, dinî bir sahtekarlıktan ibarettir. Bu belge, görgü tanıkları tarafından yazıldığı iddiasını taşısa da aslında öyle değildir. Benzer şekilde söz konusu belge, daha

önceki geleneklere dayansa da Hıristiyanlığın en eski ve en sevilen piskoposlarından birinin şehit oluşunu anlatan bir görgü tanıklığı olarak değerlendirilemez. Bu hikaye, anlattığı olaylardan belki de yüz yıl sonra yazılmış olan teolojik bir anlatıdır (s.104). Diğer beş hikayeyi de tarihsel perspektiften değerlendiren Moss, ilk dönem Hıristiyan şehitleriyle ilgili hikayelerin hepsinin değiştirildiği sonucuna varır (s.124).

Kitabın dördüncü bölümünde yazar ilk Hıristiyanların ne kadar baskı ve zulüm gördükleri konusunu ele alır. Bu bölümde yaklaşık iki bin yıldır edebiyat, sanat ve şimdi de filmlerle aktarılan ilk Hıristiyanların Roma egemenliği altındaki durumlarını tasvir eden imaj, tarihsel realiteyle karşılaştırılır. Binlerce Hıristiyanın amfi tiyatrolarda kana susamış Roma vatandaşlarının gözleri önünde aslanlara yem edilmesi, diri diri ateşlere atılması, kafalarının uçurulması ve en vahşi işkencelere tabi tutulması ya da büzüşerek mezarlıklarda beraber yatan, kutsal günleri kutlamak için gizlice birbirlerinin evlerinde toplanan ve tutuklanma, işkence ve infaz korkusuyla yaşayan ve bundan dolayı da birbirleriyle iletişim kurabilmek için şifreler ve gizli semboller kullanan Hıristiyanlar imajı, Kilise tarihinin trajik bir kesiti olarak günümüze kadar ulaştırılmıştır. Hıristiyan geleneği Romalıların en başından beri Hıristiyanlara zulmettiğine ve bu zulümlerin şiddetli, kanlı ve sürekli olduğunu savunur. Fakat tarihsel açıdan kaç Hıristiyan gerçekten Mesih için öldü? Ve bunlar neden hedef alınıyorlardı? Bu sorulara cevap bulabilmek açısından yazar, Hıristiyanlara yönelik baskı ve zulüm dönemlerinin kronolojisini ele alır ve konuyu somut veriler üzerinden değerlendirmeye çalışır. MS 30 civarında İsa'nın ölümünden MS 313'te Konstantin'in iktidara yükselişine kadar Hıristiyanlar, Roma Devleti'nin doğrudan aldığı kararlar sonucunda şu dönemlerde öldürüldüler: 1) Roma'daki Büyük Yangın'ın hemen ardından MS 64 civarında, 2) MS 250 civarında, 3) MS 257-258 yılları arası Valerian döneminde ve 4) İmparator Diocletian zamanında MS 303 yılında başlayıp 305 yılına kadar süren ve Maximinus Daia tarafından 311 ila 313 yılları arasında yenilenen "Büyük Zulüm" sırasında (s.129). Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlara yapılan zulüm ve baskı sürecini Kilise tarihçileri, üç kısma ayırırlar: (1) İsa'nın tebliğinden MS 64 yılında vuku bulan Büyük Yangın'a kadar; (2) Büyük Yangın'dan MS 250 yılına kadar ve (3) Decius zamanında MS 250-251 yılları arasında başlayıp Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul ettiği MS 313 tarihine kadar. Her bir dönemle ilgili ayrıntılı bir değerlendirme yapan Moss, şimdiye kadar oluşturulan ilk dönem Hıristiyanlık imajının tarihsel gerçekliğe pek de uygun düşmediğini ortaya koyar.

Romalı tarihçi Tacitus'a göre MS 64 yılının yaz aylarında Roma'da ortaya çıkan yangın beş gün sürmüş ve şehrin on dört mahallesinden onunu küle çevirmişti. Yine Tacitus'a göre imparator Nero, yangının sorumluluğunu Hıristiyanlara yüklemiş, onlar için özellikle acımasız ölüm şekilleri geliştirmiştir. Onlara hayvan derisi giydirip vahşi hayvanların önüne attırarak, katranda boğdurtuktan sonra gece gökyüzünü aydınlatmak için canlı meşaleler şeklinde yaktırmıştır. Bu Büyük Roma Yangını ve bunun akabinde Nero'nun başlattığı Hıristiyanlara karşı sözde zulümle Hıristiyan tarihçiler “Şehitler Çağı'nı” başlatır. Oysa Moss'a göre konuyla ilgili tek rivayetin sahibi Tacitus'un aktardığı bu hikayede ciddi bir anakronizm dikkat çeker. Tacitus'un Yıllıkları, betimlediği olaylardan en az elli yıl sonra yani 115-120 yılları arasında yazılmıştır. Tacitus'un “Hıristiyan” terimini kullanması anakroniktir. Yazarın verdiği dikkat çekici bilgilerden bir diğeri de Büyük Yangın'ın meydana geldiği sırada, İsa müntesiplerinin kendilerini Yahudilerden ayrı bir grup olarak görme ihtimallerinin çok düşük olmasıdır. Yazara göre İsa takipçileri, ilk yüzyılın başında, “Hıristiyan” ismini kullanmaya başlamış gibi görünmüyor. Bundan dolayı İsa takipçileri kendilerini Hıristiyanlar olarak tanımladıysa bile, Nero'nun onları günah keçisi olarak seçebilecek kadar iyi bilmesi ve sevmemesi kesinlikle imkansızdır. Dolayısıyla Tacitus'un yangın döneminde Roma'daki olayları tartışması MS 115 civarındaki kendi durumunu yansıtıyor gibi görünür (s.139).

İmparator Decius'un hükümdarlığından önceki bu dönemde Hıristiyanların çok sevilmediği doğrudur. Ancak dikkate değer en önemli husus, MS 250'den önce Hıristiyanların öldürülmesine imkan tanıyan ya da bunu gerekli kılan herhangi bir kanun maddesinin bulunmamasıydı. Pliny ve Trajan arasındaki yazışmalar bile yalnızca Pliny için kılavuzluk sağladı, tüm imparatorluk için değil. Hıristiyanları bir araya getiren askerler hakkında bir kayıt olmadığı gibi mevcut deliller, Romalıların belirli bir zümreyi hedef haline getirmeye şiddetle karşı olduklarını destekler mahiyettedir. Elbette Hıristiyanların ilk yüzyıllarda içinde buldukları iklim düşmancaydı, ancak sistematik bir zulüm yoktu (s.145).

Tahta yeni oturan İmparator Decius, Ocak 250 tarihinde İmparatorluk'taki herkesin İmparator'un cinine/ruhuna (*genius*/ilahi ruh) kurban takdim etmesi gerektiğine dair bir kararname yayınladı. Kurbanın bir Roma memuru huzurunda gerçekleştirilmesi şart koşulmuş ve her sadık kişiye *libellus* (tam anlamıyla, “küçük kitap”) adı verilen, katılım belgesi niteliğinde bir sertifika verilmesi şart koşulmuştur. Bunlar, tanıkların huzurunda imzalanmış resmi belgelerdi. Decius'un kararnamesinin aslı kaybolmuş ve günü-

müze ulaşan toplam kırk dört *libelli* haricinde bu kararnameyle ilgili Hıristiyan literatürün dışında herhangi bir referans bulunmamaktadır (s.146). Moss'un tespitine göre aslında Decius bu kararnameyi çıkardığında Hıristiyanları aklından bile geçirmemiş olabilirdi. Decius, Roma İmparatorluğu'nun tehdit altında bulunduğu bir dönemde, 249 yılında iktidarı ele geçirmişti. Decius, Roma'ya askeri bir zaferle imparator olarak girdiğinde karşısında üstesinden gelinmesi gereken siyasi rakipleri ve birleştirilmesi gereken bölünmüş bir imparatorluk vardı (s.149). Roma İmparatorluğu'nu altın çağlarına geri döndürme amacıyla Decius, geleneksel Roma değerleri ve geçmişiyle yeniden bağ kurmaya yönelik bir siyaset başlattı. Decius'un imparatorluk kültürüne olan ilgisi bu programın bir parçasıydı. Halkının bu külte katılmasını isteyerek, Roma'yı geçmişteki ihtişamlı günlerine geri götürüyor, dikkat ve sadakati kendine odaklıyordu. 4. yüzyıldan itibaren, Hıristiyanlar Decius'u kötü kanunlar çıkaran biri olarak nitelendirdiler. Ancak Decius'un "zulmü" konusunda ilginç olan şey, bu sürecin kısa ömürlü olması ve özellikle Hıristiyanlara yöneltilmemiş olmasıdır. *Libellilerin* hiçbir yerinde imza atan kişilerin Hıristiyanlığı reddetmeleri gerektiğini gösteren bir kayıt yoktur. Böyle bir şey de beklenemezdi. Çünkü kararname, toplumsal bütünlük ve siyasal sadakatle ilgiliydi. Yazara göre, Hıristiyanların Decius'un eylemlerini zulüm olarak tecrübe edip yorumlamış olmaları Decius'un kendisinin onlara zulmetmeyi amaçladığı anlamına gelmez. Hıristiyanlar, Decius'un imparatorluğunu korumak için gösterdiği çabalardan birinin kurbanı olmuş olabilirler ama bu durum, Hıristiyan karşıtı bir düzenleme yaptığını göstermez. Yazara göre bu düzenlemeyi zulüm politikasından ziyade kovuşturma olarak adlandırmak daha doğrudur (ss.150-151).

Hıristiyanlarla ilgili diğer bir gelişme, MS 253 tarihinde tahta oturan imparator Valerian zamanında gerçekleşmiştir. Valerian, Senato'ya Hıristiyanlar hakkında iki mektup yazdı. MS 257'de yazılan birinci mektupta kilise liderlerinin pagan ayinlerine katılmaları ve Hıristiyanların mezarlıklarda toplanmaktan vazgeçmeleri isteniyordu. İlk ferman istenilen düzeyde bir etki meydana getirmediği için Valerian, MS 258 yılında Hıristiyanlar hakkında ikinci ve daha güçlü bir bildiri yayınladı ve burada piskoposların, rahiplerin ve diyakozların öldürülmesini emretti. Buna ek olarak, Hıristiyan senatörler ve üst düzey yetkililer statülerini ve mal varlıklarını kaybedecekler ve din değiştirmelerse idam edileceklerdi.

Yazarın dikkat çektiği bir diğer ilginç husus, sözde Decius "zulmü" üzerinden on yıl bile geçmemiş olmasına rağmen devletin yüksek rütbelerinde görev yapan Hıristiyanların olmasıydı. Bu durum Decius kararnamesinin

etkilerinin yaygın olarak hissedilmediğini gösterir. Hıristiyan geleneğin iddia ettiği gibi Hıristiyanlara yönelik bir baskı ve sistematik bir zulüm olsaydı bunlar kendilerine karşı düşmanlık gösteren bir devletin en üst kademelerine yükselerek nasıl güç ve nüfuz sahibi olabilirdi? Hem Valerian'ın hem de daha sonra iktidara gelen Diocletian'ın Hıristiyanları kamu görevinden uzaklaştırmış olması, Hıristiyanların sadece Romalılar arasında barış içinde yaşamakla kalmayıp yayılarak önemli pozisyonlara geldiklerini gösterir. Valerian'ın ikinci mektubu, özellikle Hıristiyanlara yönelik ilk hukuki belgedir. Fakat bunun sadece kilise liderleri ve yüksek rütbeli Roma vatandaşlarıyla ilgili olduğuna dikkat edilmelidir. Bu kanun, genç ve yaşlı tüm Hıristiyanları ilgilendirmiyordu. O halde böyle bir kanun çıkarmakla Valerian'ın amacı neydi? Valerian, çok sayıda Romalı gibi, Hıristiyanları potansiyel olarak yıkıcı ve düzen karşıtı olarak görüyordu ve bundan dolayı da böyle bir zihniyetin imparatorluğunun üst kademelerini ele geçirmesini ve Roma değerlerinin Hıristiyanlık tarafından bozulmasını istemiyordu. Tarihsel manzarayı betimledikten ve bu kararın kesinlikle kısıtlayıcı olduğunu belirttikten sonra yazar, konunun bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi açısından günümüz dünyasındaki durumla karşılaştırır. Yazarın verdiği birkaç örnek gerçekten ilgi çekicidir. Ekim 2011 tarihine kadar İngiltere Kralı'nın veya Kraliçesi'nin bir Katolikle evlenmesi yasakmış. Başka herhangi bir Hıristiyan mezhep veya din mensubuyla evlenebiliyor ama bir Katolik evlenemiyormuş. Bundan dolayı Elizabeth II'nin torunu Peter'in karısı Autumn Phillips 2008'deki evliliği öncesinde Katoliklikten çıkmış. Benzer şekilde, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Arkansas, Maryland, Mississippi, Kuzey Carolina, Güney Carolina, Tennessee ve Teksas eyaletlerinin anayasalarındaki hükümler, ateistlerin kamu görevinde bulunmalarını imkansız hale getiriyor. Bu durum tespitinden sonra tekrar Roma dönemine dönen Moss'a göre Valerian'ın Hıristiyanlığı bastırması, genel olarak Hıristiyanlara zulmetmek değil, Roma hükümetinin bütünlüğünü korumak ve potansiyel olarak yıkıcı bir grup olarak görülen kişilerin etkisini sınırlamakla ilgiliydi (ss.151-153).

Özetle Hıristiyanların baskı ve zulüm gördükleri iddia edilen dönemleri bir bir inceleyen Moss'un vardığı kanaat, ilk üç yüzyıllık süre zarfında sürekli baskı ve zulüm süresinin on iki yılı geçmediğidir (ss.159, 241).

“Romalılar Hıristiyanlardan Neden Hoşlanmıyordu?” başlıklı beşinci bölümde yazar, şimdiye kadar hep Hıristiyanlar yani galip gelenler açısından ele alınan bu hassas konuya bir de karşı taraftan yani Romalılar tarafından bakma gayretine girer. Moss'a göre Hıristiyanların kovuşturmaya uğradığı nadir örneklere baktığımızda bunun nedeni genellikle siyasi ve çevresel is-

tikrarla bağlantılı olabilir. Decius, imparatorlukta birlik ve ahengi sağlamaya çalışıyor ve bu uyumun bölünmüş bir imparatorluğa istikrar ve barış getireceğini umuyordu. Bu mantık, diğer Roma imparatorlarının kovuşturmalarında kiyle aynıydı: Roma İmparatorluğu'nun birlik ve bütünlüğünü tehdit eden muhalif grupları ortadan kaldırarak, parçalanma riski altında olan bir imparatorluğu birleştirmek. Bu temel mantığın yanında genellikle üzerinde hiç durulmayan başka bir etkenden daha bahseder yazar. Buna göre Tertullian, sel ve deprem gibi doğal afet zamanlarında veya kıtlık ve veba gibi durumlarda Hıristiyanların sorumlu tutulduğunu iddia etmektedir. Yazara göre bu mantıksız veya haksız ve de Hıristiyanların mağdur olduklarının bir işareti olabilir, ancak bilimsel yaklaşım açısından bu durumu bir de antik Romalıların perspektifinden anlamaya çalışmak gerekir.

Roma toplumu, diğer kadim toplumlar gibi, tanrılar, Roma İmparatorluğu'nun başarısı ve toplumsal düzen arasında yakın bir bağlantı olduğunu varsayıyordu. Tanrıların itaatsizlikleri cezalandırmasıyla itaatkar ve saygılı davrananları ödüllendirmesi sadece Eski Ahit'e mahsus bir durum değildi. İmparatorluk hassas sosyal yapılar ve dinsel uygulamalar sistemi tarafından sürdürülmüş ve beslenmiştir. Dolayısıyla Roma İmparatorluğu'nun başarısı, dindarlık ve itaatkarlıkla beslenen tanrıların lütfuna bağlıydı (s.171).

Romalılar, askeri başarılarını, sadece kendi tanrılarının, fethedilen şehirler ve halkların tanrılarında daha güçlü olduğu fikrine bağlamadılar. Tanrılara hitap etmek için uygun yöntemleri belirlediklerini ve geliştirdiklerini böylece tanrıları, eylemlerini rakiplerinin eylemlerinden daha sık desteklemeye ikna etmeyi başardıklarını söylediler. Roma imparatorları, imparatorlukları sathında sosyal ve ilahi düzeni korumanın bir aracı olarak imparator kültürünü, bir tür ulusal dinî yapı olarak kullandılar. Bir kurum olarak imparatorluk kültürü imparatorluğun tüm üyelerini bir liderin etrafında birleştirerek onlara imparatorluğun tarihini, gücünü ve bireysel görevlerini hatırlatıyordu. Bu kült, dinî aidiyetle olduğu kadar siyasi bağlılık ve istikrarla da ilgiliydi (ss.171-172).

İmparator kültürüne bağlılık dinî bir mesele mi yoksa politik bir mesele miydi? Moss'a göre kadim kültürleri anlamaya çalışırken modern dünyada olduğu gibi siyasi-dinî ayrımını yapmak her ne kadar anakronik olsa da bugünkü kriterlerle değerlendirildiğinde Romalıların Hıristiyanlara karşı tavırlarını belirleyen temel etkenin siyasi nitelikte olduğu söylenebilir (s.174). Roma imparatorlarının Hıristiyanlar ve Hıristiyanlıkla bir sorunu varsa, bu, imparatorluğun istikrarını tehdit ettikleri ve bölücü siyasi iddialarda bulunuyor gördüklerinden dolaydı.

“Şehitler Hakkındaki Mitler” konulu altıncı bölüm şehitlik düşüncesinin Haçlı Seferleri’nde önemli bir motivasyon kaynağı olarak kullanılmasını ele almaktadır. 1095’te Papa II. Urban, tüm Hıristiyanları Türklere karşı savaşa davet ederek, katılanlara günahlarının affedileceği vaadinde bulundu. Bu çağrı, 13. yüzyıla kadar süren bir dizi -toplamda dokuz- dini savaşa yol açtı. Papa II. Urban, 1095’te Clermont’ta yaptığı konuşmada “yeni savaşın şehadet ödülünü içerdiğini” belirtmişti. Sadece savaşta ölenler değil, savaş sırasında tutuklandıktan sonra din değiştirmeyi reddeden Hıristiyanlar da şehit sayılmıştı (s.201).

Şehitler hakkındaki mitlerin oluşturduğu imajda genellikle bunlar alçak-gönüllülük, cesaret, kararlılık, sevgi, fedakarlık ve diğerkamalık sahibi olarak tasvir edilmiştir. Oysa tarihsel verilere göre şehit diye adlandırılan Hıristiyanların birçoğu kendilerini bile bile ölüme teslim etmiş yani intihar etmişlerdir (s.213).

Kitabın “Zulüm Gören Kilisenin İcadı” başlıklı yedinci bölümümde zulüm ve şehitlik mitinin nereden geldiği incelenmektedir. Yazara göre bu mitin mucidi hiç kuşkusuz Eusebius’tur. Eusebius, milattan sonra ilk üç yüzyıldaki çok sayıda şehidin isim ve hikayeleri konusunda tek kaynaktır. Eusebius, kendinden önceki yazarların eserlerinden yola çıkarak Kilise’nin modern tarihinin ana hatlarını oluşturan Hıristiyanlığın gelişim sürecini kaleme almıştır. Eusebius’un yazdıkları haricinde 2. ve 3. yüzyıllara ilişkin Hıristiyanlıkla ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır.

Tüm tarihçiler gibi Eusebius da kitabını belli bir amaç ve gündem doğrultusunda kaleme almıştır. Hıristiyanlığı, bir şehitler topluluğu olarak tasvir etmesi bir stratejiye dayanıyordu. Bu strateji ona iddialarını ileri sürmek için şehitleri kullanma imkanı sundu. Eusebius yalnızca Hıristiyan tarihinin değerli gördüğü kısımlarını anlatıp kendisine katılmayanların seslerini bastırarak kendi argümanlarına uymayan bilgileri yok sayar. Dahası, tarihi anlatış şekli, bizim onu anlayış şeklimizi belirlemiştir.

Sonuç itibariyle yazar, şehitlik tarihi oluşturmanın Hıristiyanların imajını iyileştirmeye, Kilise hiyerarşisinin konumunu güçlendirmeye ve resmi din anlayışını (ortodoksluk=doğru inanç) korumaya yönelik kasıtlı ve stratejik bir girişim olduğunu belirtir. Eusebius, mensubu olduğu Kilise’nin öğretilerini kabul etmeyen gruplara karşı bir silah olarak şehitlik retoriğini kullanmıştır. Moss’un ilginç tespitlerinden biri de ilk dönem Hıristiyanlarının zulüm görerek şehit edilmesi gerçeğinin aslında Kilise’nin daha güçlü ve daha merkezi bir yapıya sahip olduğu 4. yüzyıldaki ortodoksi (doğru inanç) mese-

lelerinin geriye dönük bir yansıması olmasıdır (s.217). Yazarın çarpıcı ifadeyle Eusebius, Hıristiyanlık tarihinin zulüm tarihine dönüştürülmesine vesile olmuştur. Böylece Eusebius, tarih kisvesi altında ilk dönem Hıristiyan şehitlerine dair bir mitolojinin zeminini hazırlamıştır. Ortodoks kurumları haklı çıkarmak ve desteklemek için geliştirilen bu zulüm ve ıstırap miti, tamamen 4. yüzyıl ve sonrasında icat edilmiştir (s.245). Bu mit, stratejik bir hedefe yönelik olarak icat edilmiştir. 4. yüzyılda zulüm ve şehitlik kavramları kutuplaştırıcı retorik araçlar haline gelmişlerdi. Zulüm görme iddiası, diğer grupları dışlamak ve bastırmak, onları şeytani güçlerle tanımlamak ve onlara yönelik retorik ve belki de fiili şiddeti meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Zulüm hakkındaki bu mit, çelişkili bir şekilde, başkalarını marjinalleştirmenin bir yoluydu. Ancak yazarın dikkat çektiği bir husus da bu mitin halen geçerliliğini koruyor olmasıdır. Yazara göre ironik olan, günümüzdeki Hıristiyanların, şehitlerin mensubu bulunduğu ilk dönem kilise geleneklerinin mirasçıları olduklarını ifade etmelerine rağmen aslında muhafaza ettikleri şey, sonradan ortaya çıkan bir mitten ibaret olmasıdır. Ve tıpkı geç Antik Çağ'daki Hıristiyan yazarlar gibi bugünkü Hıristiyanlar da sözde zulüm görmüşlük tecrübelerini başkalarına yönelik saldırılarını haklı kılmak ve görüşlerini meşrulaştırmak için kullanmaya devam etmektedirler (s.246).

Moss'a göre Konstantin döneminde yaşamış olan Hıristiyanlar nesiller öncesinde kendileri için talep ettikleri hoşgörüyü putperestlere göstermediler. Hıristiyanlar, pagan tapınaklarını ve türbelerini yok ettiler. Diğer taraftan Roma valilerine saldıran ve putperest dinsel merkezler etrafında kol gezen Hıristiyan çeteler hakkında anlatılan hikayelerin oldukça yaygın oluşu da Hıristiyan hoşgörüsüzlüğünün tarihsel kanıtlarıdır. Hıristiyanlığın yasallaşmasıyla birlikte, İsa'nın kuzuları olan Hıristiyanlar birdenbire yırtıcı aslanlara dönüşüverdiler (s.244).

Zulüm miti, dünyanın, biri Tanrı diğeri de Şeytan tarafından desteklenen iki kesime bölünmesiyle teolojik olarak temellendirilmiştir. Ve herkes biliyor ki şeytanı ikna etmeye çalışmak beyhude bir uğraştır. Şeytan açıkça dile getirilmediğinde bile, zulüm retoriği, zalimlerin mantıksız ve ahlaksız, zulmedilenlerin (mazlumların) de masum ve cesur olduklarını ima etmektedir (s.254).

Son bölümde yazar “Şehitlik Kompleksinin Tehlikeli Mirası” üzerinde durur. Yazara göre bütün bu iddialar, dünya görüşü ve değerler şehitlik ve zulüm mitine dayanıyor. Bunlar da Hıristiyanlık tarihi hakkında bir dizi yanlış inançla bağlantılıdır: Sadece Hıristiyanlar şehit düşmüşlerdir, Hıristiyan olmak zulüm görüyor olmak anlamına gelir ve zulüm deneyimi hem

kişinin haklı olduğunun hem de iyi olduğunun işaretidir. Ancak, Moss'un, kitabının başından beri gösterdiği gibi ilk Hıristiyanlar kesintisiz ve organize zulüm ve baskıya nadiren hedef olmuşlardır. İlk asırlarda çok az sayıda Hıristiyan öldürülmüş ve öldürülmeleri de genellikle siyasi açıdan yıkıcı görülmelerinden dolayı olmuştur (s.255).

Moss bu kitabı yazmadaki, önsözde belirttiği, amacını bir kez daha tekrar ederek bu amacın aslında günümüzde de zararlı etkilerini sürdüren bir tarihsel yanlış düzeltmek olduğunu ifade eder. Moss'a göre "Hıristiyanlıktaki şehitlik ve zulüm mitinin düzeltilmesi gerekiyor; çünkü bu bize umumi söylemin kuyusunu zehirleyen tehlikeli bir miras bıraktı. Bu sadece Hıristiyanları değil herkesi etkiliyor. Sadece zulüm gördüğümüzü hissettiğimizi, davamızın haklı olduğunu ispat etmek, retorik ya da fiili savaşa zemin oluşturmak için kullanamayız. Bugünkü dinî inançlarımızın ya da ideolojik konularımızın içsel üstünlüğünü göstermek için kadim şehitlerimizin sözde ahlaki üstünlüğünü kullanamayız. Zulüm gördüğümüz duygusunun hiçbir şeyin kanıtı olmadığını kabul ettikten sonra elimizdeki gerçek meseleler hakkında ciddi entelektüel ve ahlaki tartışmalara girmemiz gerekir" (s.256).

Yazarın teklifi, büyük şiddete katkıda bulunan ve diğer insanlar tarafından saldırıya uğranıldığı görüşünü desteklemeye devam eden, ama aslında piskoposların otoritesini desteklemek, dinî yapıları finanse etmek ve heretiklerin görüşlerini marjinalleştirmek amacıyla İmparator Konstantin'in ihtida etmesinden sonra icat edilen bu miti terk etmektir (s.256).

Moss'un bu kitabı, ülkemizdeki dinler tarihçileri için de yeni bir bakış açısı sağlayacak niteliktedir. Konuyla ilgili araştırmacıların karşısında iki seçenek bulunmaktadır: Ya Hıristiyanlığın geleneksel öğretisini kabul ederek zulüm miti tarafında yer almak ya da tarihsel gerçeklerin ortaya koyduğu sonuçları kabul etmek. Hıristiyanlıktaki şehitler mitinin bu dinin kurucu mitlerinin ilki olması dikkat çekicidir. Baba Tanrı'nın ve aynı zamanda Theotokos Meryem'in Oğlu, şehitlerin arketipi, en üst düzeydeki hierofani, Tanrı İsa, "Tanrım, Tanrım, beni neden terk ettin?" diye feryat ederek insanlığın günahı için çarmıhta can vermiştir. Bu da onun davasında ne kadar samimi, imanının ne kadar güçlü olduğunun en açık delilidir. Dinler tarihindeki ünlü deyimeye göre "İsa ölmüştür, Hıristiyanlık başlamıştır." Tarihin bittiği yerde mit başlar. Moss'un vermek istediği mesaj da tarihin başladığı yerde mitin bitmiş olması gereğidir.

